

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРШУ СІМ'Ю ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Ю. Г. Писаренко

Відтворюється фрагмент біографії Ярослава, пов'язаний з його першою дружиною і сином Ілляю.

Як правило, головні віхи життя і діяльності Ярослава Мудрого пов'язуються з його дружиною Інгигердою і народженими нею синами і дочками.

За межами традиційного уявлення про сім'ю князя стоять дві загадкові постаті — відомі новгородській традиції княгиня Анна, також гадана дружина Ярослава, і згодом їх спільний син Ілля. Хоча свого часу М. С. Грушевський і включив обох до своєї генеалогічної таблиці як першу дружину і сина Ярослава¹, але зауважив, що оскільки відомості про дружину Ярослава взагалі дуже непевні, то «сушити голову над розв'язанням цього питання одначе не оплатиться...»². Проте залучення нових матеріалів дозволяє внести кілька штрихів у картину особистого життя Ярослава ще до того, як він пов'язав свою долю з дочкою Олафа Шведського Інгигердою.

Ім'я Анни вперше фіксується у жалованій грамоті Івана IV 1556 р. про дні поминання государевих батьків і прабаб'яків: «... да по благовѣрномъ в. князь Володимирѣ Ярославичѣ, да по матери его благовѣрной в. княгинѣ Аннѣ...»³ Про «мати Володимира», саркофаг з мощами якої донині стоїть у Новгородському Софійському соборі, літопис згадує під 1439 р., не називаючи її імені, хоча, напевно, розуміючи ту ж таки Анну: «Того же лѣта архиепископъ Еуфимий позлати гробъ князя Володимира, внука великаго Володимира, і подписа; такоже и матери его гробъ подписа, и покровъ положи, и память имъ устави творити на всякое лѣто мѣсяца октябрия въ 4»⁴. Загально-визнаним є факт, що матір'ю Володимира і наступних дітей Ярослава була Інгигерда, яка згідно зі «Словом про Закон і Благодать» митрополита Іларіона у хрещенні носила ім'я Ірина⁵. Про останнє свідчить також повідомлення літопису (під 1037 р.) про закладення Ярославом монастирів на честь святих Георгія — власного християнського патрона — і Ірини — християнської покровительки дружини⁶. Рік одруження із нею Ярослава, на підставі «Круга Земного» Сноррі Стурлусона, встановлюється як 1020⁷. Водночас, згідно «Еймундової саги», Еймунд зі своїм загоном, прийшовши у Новгород напередодні боротьби Ярослава зі Святополком (за «Повістю временних літ» — 1015 р.), вже застає його чоловіком Інгигерди⁸. У будь-якому випадку, роком народження Володимира — за сагами, першого з синів Інгигерди⁹ — літописи називають 1020 р.¹⁰ Під 1050 р. у літописах повідомляється про смерть дружини Ярославової, княгині¹¹. Логічно вважати, що це була Інгигерда, яку поховали в Києві. Про те, що не її тіло спочиває у Новгородському Софійському соборі свідчать дані анатомічного дослідження новгородського поховання. Ця особа, хоча й належала до північного расового типу, але не прожила довше 35 років, що суперечить віку Інгигерди, якій на момент смерті було не менше 50 років¹². Навпаки, під час розкриття саркофага Ярослава Мудрого у Софії Київській, окрім скелета самого князя й останків дитини, був виявлений скелет жінки північної раси, вікові характеристики якої повністю збігаються з даними Інгигерди¹³. В. Л. Янін вважає, що коли вже у початковому місці поховання у Новгородському Софійському соборі тіла Володимира і Анни були поряд, то «мати Володимира Анна — особа цілком міфічна, а мощі, що їй приписуються, у кращому випадку можуть виявитись останками дружини Володимира»¹⁴.

Проте цей висновок не суперечить тому, що Ярослав міг бути одружений

до Інгигерди. С. М. Соловійов, на підставі традиційно прийнятої дати народження Ярослава (1054 мінус 76) — 978 р.— пише, що у 1020 р., коли народився старший син Володимир, Ярославу було близько 40 років; «не може бути, щоби він не був одружений до Інгигерди...»¹⁵. Навіть якщо звернутися до дати народження князя, уточненої О. М. Раповим,— 988/89 р.¹⁶ важко припустити, щоб князь залишався неодруженим майже до 30 років, тоді як повноліттям чоловіків на Русі вважались 15 років¹⁷. Очевидно, це ж підтверджує відомість про сина Ярослава Ілля, якого він, остаточно утвердившись у Києві, тобто у 1019 р., посадив князем у Новгороді, де той згодом помер. С. М. Соловійов доходить висновку: «Ясно, що Ілля був від першого шлюбу і був уже в 1019 році у такому віці, в якому міг бути посаджений на столі новгородському...»¹⁸.

Згадування про Ілля — поодинокі. Список князів Великого Новгороду у Новгородському Першому літописі молодшого зведення пов'язує його ім'я з якимись незгодами між його батьком Ярославом і головою новгородського боярства Коснятином (Коснятином) Добриничем: Ярослав «ида къ Киеву, и посади в Новѣгородѣ Коснятина Добрынича. И родися у Ярослава сынъ Илья и посади в Новѣгородѣ, и умре. И потом разгнѣвася Ярославъ на Коснятина, и заточи и; а сына своего Володимира посади в Новѣгородѣ»¹⁹. Зазначене новгородське князювання Іллі вчені датують по-різному. О. М. Рапов, спираючись на свідчення Тверського літопису²⁰ й літопису В. М. Татищева²¹ про ув'язнення Коснятина у 1020 р., чому, за вищенаведеною цитатою, передувала смерть Іллі, вважає, що саме в цьому році закінчилось князювання Іллі. На початкову ж дату цього князювання нібито вказує остаточний ухід Ярослава з Новгороду в Київ — 1019 р.²² Однак, в такому разі, до 1034 (за деякими літописами — 1036) — року вокняжіння в Новгороді Володимира Ярославича — у місті не було ні князя, ні посадника. Ситуація, як пише В. Л. Янін, для Новгороду неможлива²³. Останній, намагаючись визначити час князювання Іллі, орієнтується на дату початку посадництва Коснятина — 1016 р. і початку князювання Володимира — 1034, знаходячи, також, суперечливе повідомлення Новгородського Третього літопису про те, що Володимир був посланий до Новгороду 1030 р. у віці 14 років²⁴, тоді як за одностайним свідченням літописів, він народився 1020 р.²⁵ отже мав досягти вказаного віку 1034 р. Ця суперечність, пише В. Л. Янін, пояснюється тим, що літописець у цьому випадку знав про вокняжіння у Новгороді в 1030 р. якогось сина Ярослава, але не знаючи про існування Іллі, відомого лише списку новгородських князів, пов'язав з цією датою вокняжіння Володимира. Відповідно, посадництво Коснятина В. Л. Янін відносить до 1016—1030 рр., а князювання Іллі до 1030—1034 рр.²⁶

Цікава й подана вченим примітка: «Розповідь про немилість Коснятина Добринича вміщує важливі матеріали для висновків про дату заснування Ярославля. «Сказання про побудову града Ярославля», збережене у записі XVIII ст. ... пов'язує заснування Ярославля з перебуванням Ярослава в Ростові й побудовою ним церкви св. Іллі як першого міського храму. Обидві ці деталі пов'язуються з подіями 1034 р.: смерть Іллі й ув'язнення Коснятина в Ростов»²⁷. Але логічним цей висновок визнати не можна. Навряд чи, прийшовши до Новгороду для затвердження у ньому Володимира, Ярослав став би особисто супроводжувати засланою до Ростова Коснятина. Закладення ж церкви на честь Іллі, якщо й мало б місце у 1034 р. (рік його ймовірної смерті), швидше відбулося б у Новгороді, перебуваючи на столі якого Ілля помер. Крім того, як зазначав ще В. М. Татищев, заснування Ярославля слід відносити до часу ростовського князювання Ярослава²⁸, котре, згідно з відомими вченому джерелами, завершилось у 1010 р. переходом у Новгород²⁹.

Водночас, також, не можемо не звернути уваги на те, що Ярослав згідно із «Сказанням», заснувавши місто назване ним у свою честь, одночасно закладає основи храму не на честь свого християнського патрона — св. Георгія, як цього можна було б чекати, а не честь пророка Іллі. На те, що «побудова князем першої церкви Іллі справді асоціюється з іменем напівлегендарного сина Ярослава — Іллі», вказував, також, М. М. Воронін, який видав і докладно дослідив «Сказання»³⁰.

Для того, щоб відповісти на питання про можливий зв'язок цієї церкви з Іллею Ярославичем, слід насамперед визначити, наскільки час життя і діяльності Іллі відповідає даті побудови церкви. Але, передусім — кілька слів про саме «Сказання».

Вперше «Сказання про побудову града Ярославля» було видане 1877 р. священиком Власіївського приходу м. Ярославля О. Лебедевим, а пізніше двічі М. М. Воронінін³¹. Оригінал твору знайти так і не вдалося. За свідченням О. Лебедева, текст «Сказання» він мав перед собою у вигляді старовинного рукопису з числа рукописних записок архієпископа Самуїла³², який займав ростовську кафедру у 1776—1783 рр.³³ Проте, хто був автором цього рукопису незрозуміло³⁴. На думку М. М. Вороніна, спеціально підроблена «під давнину» мова твору, за деякими особливостями, дозволяє віднести його до кінця XVIII — початку XIX ст., що приблизно збігається з часом діяльності Самуїла. Дослідник вважає, що у даному вигляді «Сказання» з'явилося саме під пером Самуїла Міславського³⁵.

Достовірність викладених «Сказанням» подій вчені оцінювали по-різному. О. Лебедев гадав, що «Сказання» хоча й основане на народному переказі, але вміщує частку історичної правди³⁶. М. М. Воронін, вказавши на пізню мову і неоднозначний характер змісту «Сказання»³⁷, проте припустив, що праця передає ряд поширених народних переказів, які зберегли подробиці заснування Ярославля³⁸.

З найбільшою довірою до «Сказання» поставились В. В. Іванов і В. М. Топоров, а нещодавно — О. М. Рапов. В. В. Іванов і В. М. Топоров, урахувавши як пізню дату «Сказання», так і характер викладених у ньому подій, констатували: «Незважаючи на те, що текст «Сказання» у відомому нам вигляді є пізнім і зберігає сліди пізньої редакторської обробки, безсумнівно, що його редактор — «автор» користувався одним або кількома старовинними писемними джерелами, що не дійшли до нас, а можливо також і усними легендами»³⁹. О. М. Рапов вважає, що у XVIII ст. підстав для створення пам'ятки, подібної до «Сказання» не було. «Навряд чи народна пам'ять зберігала майже вісім століть обставини виникнення міста на Волзі, «Сказання» майже не вміщує «чудових» елементів. Навпаки, наявний у ньому матеріал цілком узгоджується з характером описуваної епохи»⁴⁰. Знайомлячись із змістом «Сказання», переконались, що його пізні оформлення не виключає знайомства «упорядника» XVIII ст. як з народними переказами, так і якимись стародавніми записами.

Головна частина «Сказання» розповідає про те, як князь Ярослав, посланий батьком на князювання в Ростов, вступив у суперечку з язичницьким населенням території, що лежить біля впадіння р. Которослі у Волгу, переміг випущеного на нього місцевими жителями «лютого зверя», як гадають вчені, — ведмедя⁴¹, заклав церкву св. Іллі й заснував Ярославль⁴².

Мешканці селища «Медвежий угол» вклоняються язичницькому богу Волосу під проводом жерця цього культу — волхва⁴³. Якось Ярослав, пропливаючи лоддями по Волзі повз названого селища, стає мимовільним свідком нападу мешканців «Медвежьего угла» на купецький караван. Покаравши винуватців, князь повчає мешканців поселення жити мирно, а крім того, «дозна богомерзку веру их», закликає охреститись. «И людии сии клятвою у Волоса обеща Князю жити в согласии и оброцы ему даяти, но точию не хотяжу креститися. И тако Благоверный Князь отыде в престольный град свой Ростов»⁴⁴. Наступний прихід Ярослава, цього разу не тільки з воїнами, але, також, з церковниками і майстрами, «Медвежий угол» зустрів так саме ворожо: коли князь входив у селище, «людии сего испусти от клети некоего люта зверя (ведмедя. — Ю. П.) и псов, да растешут Князя и сухих с ним. Но Господь сохрани Благовернаго князя; сей секирою своєю победи зверя, а пси, яко агнцы, не прикоснуся никомуждо от них»⁴⁵. Виголосивши промову, спрямовану проти клятвoporушників-язичників, «сам же Благоверный Князь водрузи на земле сей древян крест и ту положи основу святому храму пророка Божия Илии. А храм сей посвяти во имя сего святаго угодника, яко хищнаго и лютаго зверя победи в день его»⁴⁶, тобто 20 липня (за старим стилем). Закладений тут же град, князь назвав «во свое имя Ярославлем»⁴⁷.

Щоб вирішити, чи могло присвячення церкви святому Іллі бути пов'язане з особою Іллі Ярославича, маємо продовжити розгляд хронології його життя. Як зазначалось, єдине джерело, що згадує про Ілля, це перелік новгородських князів Новгородського Першого літопису молодшого зведення. На наш погляд, вищенаведений його фрагмент чіткої хронологічної послідовності подій не дає. В. Л. Янін зазначає, що у ньому пов'язуються між собою дві події: немилість Коснятина і вокняжіння у Новгороді Володимира Ярославича⁴⁸. Отже, посадництво Коснятина, здавалося б, змінюється князюванням Володимира. Проте, згідно із списком, усунути Коснятина від справ мало вже вокняжіння Іллі, що, на думку В. Л. Яніна, сталося 1030 р.⁴⁹. Вчений справедливо вважає, що використання переліком одного й того ж терміну «посади» як у відношенні Коснятина — садника, так і князів — синів Ярослава, напевно, відбиває тотожність форм садницької й князівської влади у Х — першій половині XI ст.⁵⁰. Але природно, також, і те, що при наявності у князя (Ярослава) синів, які відповідали б цій посаді, шанси на її отримання сторонньою людиною (у випадку Коснятина — двоюрідного дядька) знижувались. Якщо б Коснятин покірливо поступився новгородським столом Іллі, то навряд чи міг почувати себе у праві протестувати проти приходу до Новгороду наступного Ярославича — Володимира⁵¹. А саме така поведінка боярина була б гідна жорстоких санкцій, запроваджених щодо нього Ярославом. Отже, не лишається іншого, ніж погодитися із С. М. Соловйовим, який вважав, що обурення Коснятина спричинилося вже через вокняжіння у Новгороді Іллі⁵². При цьому, нам здається, що немає досить вагомих підстав ігнорувати зазначену деякими літописами дату заслання Коснятина — 1019/20 р.⁵³ Вона ж найімовірніша і як дата надання Ярославом пільгової фінансової грамоти новгородцям як платні за службу в оволодінні ним київським столом 1016—1019 рр.⁵⁴ Заміна потомственого новгородського садника своїм, зовсім ще юним сином — дуже зручна для цього нагода. Виходячи з цього, висловимо припущення, що новгородське князювання Іллі припадало на 1019(20)—1034(36) рр.⁵⁵

Якщо припустити, що Ілля, як і наступний син Ярослава, Володимир, був саджений у Новгороді у 14 років, то його народження мало припадати приблизно на 1006 р. Навіть, якщо і було невеличке відхилення від цього «умовного» віку приходу в Новгород, Ілля міг його здійснити у 1019/20 р., коли з'явився на світ до 1010 р.— зазначеної В. М. Татищевим дати переходу батька — Ярослава — у Новгород з Ростова⁵⁶. Якщо прийняти уточнену О. М. Раповим дату народження Ярослава, що враховує результати анатомічного аналізу останків князя, — 988(89) р.⁵⁷, то посісти свій перший, ростовський стіл він міг невдовзі після 1000 р. Під час його переходу до Новгороду (1010 р.) йому було 21—22 роки. Приблизну дату заснування Ярославля О. М. Рапов визначає, спираючись на зміст «Сказання»: убити сокирою ведмедя могла людина не молодша 17—18 років. Цього віку Ярослав досяг у 1006—1007 рр.⁵⁸. Очевидно, у ці ж роки народився Ілля.

Виникає цілком слушне питання: яким міг бути зв'язок між перебуванням Ярослава в районі Верхнього Поволжя, у селищі «Медвежий угол» і ймовірним присвяченням Іллі першої церкви Ярославля? Щоб знайти відповідь, слід з'ясувати справжній зміст подій, здається, декілька змінений «Сказанням».

Про останнє свідчить, зокрема, одна подробиця «другого приходу» Ярослава. У загальній, «антиязичницький» контекст «Сказання» вносять деяку двозначність слова, нібито виголошені Ярославом після перемоги над «лотим звіром»: «Но весте, яко аз не на потеху зверину или на пир многоценна пития испивати пришед, но победу сотворити»⁵⁹. Якщо вимушену сутичку з ведмедем князь ще міг іронічно назвати «потехой», порівнюючи її з полюванням або якимось цирковим видовищем⁶⁰, то згадуванням бенкету («пира») смисловий акцент явно зміщується: цькування князя звіром і запрошення до застілля, хоча б і відхилене, — речі несумісні.

М. М. Воронін, виходячи із слів Ярослава, знаходив паралель комплексу ведмежий поєдинок — «пир» у так званому «ведмежому святі», відомому в етнографії ряду мисливських народів, таких, наприклад, як айни і гіляки

(нівхи)⁶¹. У «Сказанні» були виділені такі ознаки цього свята. Згадування про те, що звір був випущений на Ярослава «от клети», відповідає даним про утримання айнами і гіляками підготовленого для свята ведмедя у складеній з колод у вигляді нещільного зрубу клітці⁶². Щодо вбивства ведмедя, то, наприклад, гіляки здійснюють його з урочистістю на спеціально обладнаній арені. Почесний гість — нарх, який вбиває ведмедя стрілою і господар ведмедя (або старший у його роді), так само як Ярослав у «Сказанні», мають при собі сокири. У зв'язку із зазначеною «Сказанням» присутністю у селищі великої кількості собак, М. М. Воронін вказує, що під час гіляцького свята рід годувє численних іздових собак, на яких прибувають гості⁶³. Але для ситуації «Сказання», більше пасують відомості про вбивство тими ж гіляками собак, які повинні супроводжувати ведмедя у його загробному шляху, а через рік самі повернутися до людей у вигляді ведмедів⁶⁴. Подібні звичаї у відношенні собак відомі, також, для айнів і ороців⁶⁵.

Отже, хоча відмова Ярослава від бенкету і відповідала загальній антагоністичній атмосфері «Сказання», яке ймовірно, в основі своїй належало перу наближеного до Ярослава церковного автора, сам факт запрошення князя на бенкет суперечить описаному цим автором «цькуванню» Ярослава звіром. Можна припустити, що насправді цей поєдинок передбачався традицією як кульмінаційна частина святкової програми — принесення в жертву ручного, вирощеного у клітці ведмедя. Мирне закінчення першого приходу Ярослава зумовлювало наступне відвідування князем селища (зокрема, з метою одержання данини) і його урочисту зустріч. Включене ж до розповіді «порушення» язичницької клятви, на наш погляд, — традиційний сюжетний хід, що дозволяє відігнати ідею «істинності» християнства у порівнянні з «фальшивістю» язичництва⁶⁶.

Гадаємо, що етнографічні дані про «ведмеже свято», деякі риси якого вгадуються, також, у «Сказанні», можуть поглибити наше уявлення про ґрунт стосунків Ярослава з «Медвежьим углом», що знайшло вираз в участі князя у бенкеті й ведмежому поєдинку.

Відомості про «ведмеже свято» у різних народів особливо виділяють його родовий характер. «Коллективне споживання родовою общиною м'яса вбитого звіра — характерна риса «мисливських ігрищ» епохи родового суспільства»⁶⁷. При цьому, як зазначав В. П. Петров, навіть у племен, де переміг батьківський — агнатний — на батьківському праві оснований родовий лад, ігрище особливо підкреслювало родові зв'язки по материнській лінії, було когнатним. Це помітно у тій почесній ролі, яка належала запрошеним на свято зятям (у гіляків — нархам), тобто чоловікам, які взяли у цьому роді собі дружин — дочок хазяїна ведмедя (і взагалі жінок його роду) й, фактично, представляли рід, звідки брав дружин рід, що улаштував свято. Саме цій категорії учасників свята надається честь убити ведмедя, їм віддається все м'ясо і навіть шкура⁶⁸. Відповідно, у гіляків навіть ходив вислів: «Зятя годувати треба»⁶⁹.

У зв'язку з зазначеною архаїчною особливістю ігрищ, В. П. Петров подавав загальну характеристику світогляду материнсько-родового суспільства: «У материнському родовому суспільстві, тобто у суспільстві, в якому рід оснований на материнському праві, ідея «зв'язку всього» була ідеєю «родового кровного зв'язку», причому основою зв'язку була мати. (...) Мати уявлялась «зв'язком всього», «причиною», і місцем «буття». «Материнствувати» це означало «бути», бути у матері й через матір, у роді й через рід: «мати // рід»⁷⁰. Ми бачимо, що поняття «матері» і «роду» виступають у єдності з третім поняттям — «місця». Народження і смерть людини у недиференційованому світогляді первісного суспільства — це лише просторове переміщення — прихід і відхід. При цьому мати виявляється тією «точкою у просторі, на землі», яка «випускає» новонародженого на світ і «приймає» померлого. Така модель відповідала уявленню давніх людей про нерозривність індивіда з родом (матір'ю) навіть після смерті — про довічний зв'язок живих, мертвих і ненароджених — предків і нащадків⁷¹.

Ведмідь, якого вбивають під час свята, також не зникає в особливому потойбічному світі, а йде до матері, в тайгу і гори, у материнське місце, що на

примітивних стадіях є договищем, ямою, заглибиною, розщілиною у лісі, землі, на пізніших — лісною хатиною⁷².

«Для родового мислення уявлення народження — смерті, виникнення — знищення це насамперед топогентільні уявлення, уявлення... якогось «материнського, народжуючого місця». «Діти народжуються» для первісно-матеріалістичного родового мислення це означає одне: «діти виходять із розщілини в землі»... «діти приходять із якогось материнського, народжуючого місця». Тобто «народження» — це «прихід», «переміщення», гентільний акт разом з тим акт просторового переміщення. Просторовому ототожненню «роду // місця», «матері // місця», «народжуючої // місця» відповідає просторове уявлення акту дітонародження-приходу: «народження» як «переміщення»⁷³.

Виходячи з цього можна погодитися з В. П. Петровим, коли він пише: «Погляд на «землю», як на «мати», являє собою у фольклорі ранньокласових суспільств стадіально пізнішу деформацію більш ранньої тотожності «матері // місця», «родової общини // місця поселення (села-жила)»⁷⁴. Тобто, залежність від матері-землі, що звичайно здається суто землеробською, насправді більш глибинна і має не стільки економічні, скільки соціальні витоки.

У зв'язку з аналізом «Сказання», яке відбиває реалії давньоруського часу, зауважимо, що деякі з вищенаведених архаїчних поглядів були поширені також на Русі, зокрема у князівському середовищі. Так, початково нерозривна у відношенні володіння територією Русі єдність князівського роду Рюриковичів мала витоки в язичницькій порі, коли «подібно до роду неподільна була, принаймні в ідеї, земля»⁷⁵. Асоціюючись з родом, земля, до того ж, ототожнювалась із матір'ю, жінкою, з якимось материнським місцем. Цікаву розповідь, що засвідчує цю єдність понять «матері» й «місця», подає Іпатіївський літопис під 1173 р. У Рюрика Смоленського на шляху з Новгороду у Смоленськ, у місті Лучині, народився син. Його зв'язок з князівським родом був підкреслений присвоєнням йому двох «дідних» імен — християнського — Михайло і княжого — Ростислав. Крім того, на місці, кдѣ ся родиль", була поставлена церква св. Михайла⁷⁶. В. Л. Комарович, шукаючи відповідь, чому саме «на тому місці», а не де-небудь поруч, робить висновок, що це з'ясується з міжнародних даних про шанування матері-землі: вмираючих клали неодмінно на землю в переконанні, що душа саме там, де він покладений, повернеться в материнське лоно, зворотний же перехід до новонародженого душі померлого предка — найчастіше діда — з-під землі уявляли собі можливим знову-таки тільки там, де відбулися пологи⁷⁷. Подібний погляд демонструє Руський Хронграф, описуючи народження Олександра Македонського: «И егда родися Александръ, проплака и рече: «до 40 лѣтъ възвращоуся тебѣ, мати», еже есть в землю»⁷⁸.

Із зазначеними уявленнями про «жінку-місце», на наш погляд, пов'язана давня традиція, згідно з якою, князь, звойовуючи престол, вступав у шлюб з дочкою або вдовою переможеного володаря. Таким чином, княжна або княгиня, яка виступала передавачкою престолу, втілювала в собі територію конкретної країни⁷⁹. Відбиття такого порядку престолонаслідування В. Я. Пропп вперше побачив у казках, де прийшлий зі сторони герой одружується з дочкою царя й успадковує царство⁸⁰. У вигляді окремих прикладів така форма передачі столу нещодавно була зафіксована у руському літописному (напівфольклорному) матеріалі. Це — намір древлянського князя Мала взяти у дружині вдову забитого Ігоря Ольгу⁸¹ і насильницьке оволодіння Володимиром дочкою Рогволода Полоцького Рогнідою⁸². Очевидно, уявлення про необхідність приходу правителя зі сторони відбулося і в описаному літописом закликанні Рюрика. Згідно з вищенаведеною традицією, його вокняжіння в Новгороді мало супроводжуватись матрілокальним шлюбом із представницею місцевої знаті⁸³. Загальновідомо, що матрілокальні шлюби, які у наведених випадках закріплювали одержання влади, спочатку були властиві материнсько-родовому суспільству⁸⁴.

З точки зору паралелей традиціям мисливських суспільств, цікаве й те, що аналогічну шлюб, особливу роль у встановленні влади князя над тією чи іншою територією відігравали князівські лови. Весільний фольклор не

тільки зберіг уподібнення молодих князівському подружжю, але і зіставлення нареченої (княгині) з дичиною, як правило, куною. Отже, жінка знову-таки одержувала хтонічний (змний) вираз⁸⁵. У свою чергу, сплачування данини князю кунами може розцінюватись як еквівалент або ж доповнення його «шлюбної угоди», своєрідне «придане»⁸⁶.

Наявні у Давній Русі пережитки світогляду материнсько-родового суспільства (уявлення про єдність матері, роду, місця, матрілокальні шлюби перших князів), які до того ж, часто зберігають мисливське забарвлення, з певною часткою обережності, дозволяють шукати в ярославському «Сказанні» паралель свідченням про «ведмеже свято» в мисливських народів⁸⁷.

Можна припустити, що Ярослав, встановлюючи владу в селищі «Медвежий угол» діяв більш дипломатично, ніж це зображує «Сказання». З одного боку — згадування «Сказанням» про бенкет ("пир"), поряд із вбивством Ярославом ведмеда, що за етнографічними даними звичайно здійснювалося зятями, з іншого — закладення князем храма, напевно, пов'язаного з його первістком Іллею, дозволяє зробити такі висновки. Перебуваючи на князюванні в Ростові, Ярослав вже під час свого першого приходу в «Медвежий угол» міг взяти у дружини одну з місцевих шляхетних дівчат. Напевно, це відбулося після досягнення князем повноліття (15 років), що, згідно з розрахунками О. М. Раповим року народження Ярослава — 988/89 р. — припадало на 1003(4) р. Отже, клятва мешканців селища про сплачування данини могла супроводжувати шлюбну угоду (Чи не була, в такому випадку «клятва у Волоса» взаємною?).

У свою чергу, під час другого приходу у селище, князь мав виступати «зятєм» на почесному бенкеті, влаштованому родом його дружини, адже саме Ярослав вбиває спеціально вирощеного у клітці ведмеда⁸⁸. Цими обставинами може пояснюватись закладення Ярославом церкви на честь християнського патрона свого сина Іллі, адже, в цьому випадку для останнього «Медвежий угол» був родом його матері, материнським, народжуючим місцем⁸⁹. Як було показано, саме материнському місцю віддав би перевагу князь-християнин при побудові храму на честь новонародженого сина⁹⁰. Лейтмотивом другого приходу Ярослава, очевидно, і було вшанування народженого від його шлюбу з місцевою жінкою Іллі, який на той час міг досягти року або ж віку пострижин⁹¹.

Формально поступившись язичницьким порядкам, що панували у даній місцевості, зі свого боку Ярослав і його оточення, у яке, напевно, входив старший, досвідченіший радник, а крім нього, ймовірно, і автор оригіналу першої частини «Сказання», подбали, аби скерувати події у необхідне їм русло. Вміло використавши язичницьке уявлення про зв'язок нсмовляти (свого спадкоємця) з материнським родом, материнським місцем, князь закладає на його честь церкву пророка Іллі. Очевидно, засновуючи місто і називаючи його на свою честь, Ярослав мав на думці «материнське місце» перстворити для Іллі в «отчину».

Таким чином, закладена у «Сказанні про побудову града Ярославля» суперечність між поєдинком Ярослава зі звіром і згадуванням бенкету, яка розв'язується залученням етнографічних паралелей, а також відомість про закладення Ярославом церкви св. Іллі, дозволяють відкрити нову сторінку життя князя, пов'язану з його першою сім'єю — невідомою по імені дружиною і сином Іллею.

Перше одруження Ярослава припадало на час його першого, ростовського князювання і відбулося приблизно між 1003(4) і 1010 рр. (роком його переходу до Новгороду). Його дружина була шляхетною представницею поселення «Медвежий угол», що знаходилося при впадінні р. Которослі у Волгу — на місці майбутнього Ярославля. Якщо дружина Ярослава не вмерла ще під час пологів (що також можливе), то все одно пішла з життя до 1015 р., коли «Еймундова сага» застає Ярослава одруженим з Інгигердою. Син Ярослава Ілля мав народитись приблизно у 1005(6) р. й, напевно, у 1019(20)—1034(36) рр. був князем новгородським.

Примітки

- ¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1992.— Т. 2.— С. 588, 589.— Табл. 1.
- ² Там же.— С. 32.— Прим. 3.
- ³ Цит. за: *Макарий*, архимандрит. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях.— М., 1860.— Ч. 1.— С. 82.
- ⁴ НПЛ.— М.-Л., 1950.— С. 420.
- ⁵ *Красноречье Древней Руси (XI—XVII вв.)*.— М., 1987.— С. 48, 56.
- ⁶ ПВЛ.— М.-Л., 1950.— Ч. 1.— С. 102.
- ⁷ *Рыдзевская Е. А.* Ярослав Мудрый в древне-северской литературе // КСИИМК.— М.-Л., 1940.— Вып. VII.— С. 67, 71.
- ⁸ Там же.— С. 71; Див.: *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. (материалы и исследования).— М., 1978.— С. 91.
- ⁹ *Рыдзевская Е. А.* Ярослав Мудрый...— С. 71; *Снорри Стурлусон*.— Круг Земной.— М., 1980.— С. 235.
- ¹⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 99; НПЛ.— С. 15, 80.
- ¹¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 104; НПЛ.— С. 181.
- ¹² *Гинзбург В. В.* Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерды // КСИИМК.— 1940.— Вып. VII.— С. 65; *Янин В. Л.* Некрополь Новгородского Софийского собора.— М., 1988.— С. 139.
- ¹³ *Гинзбург В. В.* Указ. соч.— С. 64; *Янин В. Л.* Указ. соч.— С. 136, 139.
- ¹⁴ *Янин В. Л.* Указ. соч.— С. 139.
- ¹⁵ *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн.— М., 1988.— Кн. 1.— Т. 1, 2.— С. 314.— Прим. 323.
- ¹⁶ *Рапов О. М.* Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства.— М., 1988.— С. 323.
- ¹⁷ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права.— К.— СПб., 1900.— С. 368—370.
- ¹⁸ *Соловьев С. М.* Указ. соч.— С. 314.— Прим. 323.
- ¹⁹ НПЛ.— С. 161, 470. *Це саме у пізньому «Літописі Авраамки» // ПСРЛ.— СПб., 1889.— Т. XVI.— С. 313.*
- ²⁰ *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ.— СПб., 1863.— Т. XV.— Стб. 142.*
- ²¹ *Татищев В. Н.* История Российская.— М.-Л., 1963.— Т. 2.— С. 75.
- ²² *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— М., 1977.— С. 42, 43.
- ²³ *Янин В. Л.* Новгородские посадники.— М., 1962.— С. 48.
- ²⁴ *Новгородская III-я летопись // ПСРЛ.— СПб., 1841.— Т. III. (Новгородские летописи).*— С. 210.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ *Янин В. Л.* Новгородские посадники.— С. 48, 49. Сю точку зору поділяє С. О. Висоцький (*Висоцький С. А.* Граффито Івана отрока Добрынича // *Софія Київська (Матеріали досліджень)*).— К., 1973.— С. 70).
- ²⁷ *Янин В. Л.* Новгородские посадники.— С. 49.— Прим. 17.
- ²⁸ *Татищев В. Н.* Указ. соч.— С. 274.— Прим. 431.
- ²⁹ Там же.— С. 70. Більш детальний доказ того, що Ярославль був заснований до 1010 р., див.: *Мейерович М. Г.* К вопросу о времени основания города Ярославля // *Краеведческие записки*.— Ярославль, 1960.— Вып. IV.— С. 5—24; *Рапов О. М.* Русская церковь...— С. 321—323.
- ³⁰ *Воронин Н. Н.* Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI веке // *Краеведческие записки*.— 1960.— Вып. IV.— С. 39.
- ³¹ *Лебедев А.* Храмы Власьевского прихода в г. Ярославле.— Ярославль, 1877.— С. 6—11; *Воронин Н. Н.* Указ. соч.— С. 90—93. Тираж першого видання цієї праці майже повністю загинув під час Великої Вітчизняної війни: *Воронин Н. Н.* Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в. // *МИА*.— М.— Л., 1941.— № 6.— С. 187—189. Далі посилавсь на видання 1960 р.
- ³² *Лебедев А.* Указ. соч.— С. 5.
- ³³ У 1783 р. архієпископ Ростовський Самуїл (Сімеон Миславський) призначається у Київ митрополитом. Помер у 1796 р. (*Воронин Н. Н.* Указ. соч.— С. 31, 32). Докладніше про його життя і діяльність див.: *Рождественский Ф.* Самуил Миславский, митрополит Киевский // *Труды Киевской духовной академии*.— К., 1876 (март, ноябрь); 1877 (апрель, май, июнь).
- ³⁴ *Воронин Н. Н.* Указ. соч.— С. 29, 30.
- ³⁵ Там же.— С. 31, 33, 38.

- ³⁶ Лебедев А. Указ. соч.— С. 5, 11, 12.
- ³⁷ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 28—40. Зокрема, дослідник вважав, що «Сказання» механічно поєднує два різних перекази: «Переказ про Ярославль — «Медвежий угол» і церкву Іллі та «Переказ про побудову церкви Власія у Ярославлі» (Там же.— С. 36, 37).
- ³⁸ Там же.— С. 33, 37.
- ³⁹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 55.
- ⁴⁰ Рапов О. М. Русская церковь...— С. 318.
- ⁴¹ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 44; Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 57; Писаренко Ю. «Мисливець на ведмеда» з фрески Софії Київської // Київська старовина.— К., 1992.— № 3.— С. 75.
- ⁴² Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 90—92.
- ⁴³ Там же.— С. 90.
- ⁴⁴ Там же.— С. 91.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же.— С. 92.
- ⁴⁸ Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 48.
- ⁴⁹ Там же.— С. 48, 49.
- ⁵⁰ Там же.— С. 49.
- ⁵¹ Такий протест був би малоімовірний і у випадку припущеної М. С. Грушевським опіки Коснятина над Іллею (*Грушевський М. С. Вказ. праця.*— С. 27). Крім того, як зазначає В. Л. Янин, при тотожності понять «посадник» і «князь» можливість співіснування в Новгороді посадника і князя, в розглядуваному випадку — Коснятина та Іллі, була виключена (Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 47).
- ⁵² Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 314.— Прим. 323.
- ⁵³ *Наприклад:* Софийская 1-я під 1019 (6527) р. (ПСРЛ.— СПб., 1851.— Т. V (Псковские и Софийские летописи).— С. 134); Тверская під 1020 (6528) р. (ПСРЛ.— Т. XV.— Стб. 142).
- ⁵⁴ Іншу точку зору див.: Тихомиров М. Н. Исследование о Русской Правде.— М.— Л., 1941.— С. 35—40; Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 48.
- ⁵⁵ *Мовчання* літописів про Іллю впродовж всього його князування було б логічно розглядати у контексті недоброзичливого ставлення до Ярослава новгородського боярського літописання, викликаного почати усуненням Коснятина (*Рыбаков Б. А. Древняя Русь (Сказания. Былины. Летописи).*— С., 1963.— С. 193—206).
- ⁵⁶ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 70.
- ⁵⁷ Рапов О. М. Русская церковь...— С. 322, 323. Див.: Рохлин Д. Г. Итоги анатомического и рентенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // КСИИМК.— 1940.— Вып. VII.— С. 55, 56.
- ⁵⁸ Рапов О. М. Русская церковь...— С. 321, 323.
- ⁵⁹ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 91.
- ⁶⁰ М. М. Воронін, зокрема, згадує про ведмедів у циркових виставах античності й ранньої Візантії (*Воронин Н. Н. Указ. соч.*— С. 71.— Прим. 6; 60).
- ⁶¹ Там же.— С. 73—75; «Під ведмежим святом в широкому розумінні слова мається на увазі комплекс обрядів, пов'язаних з полюванням на ведмеда, із білуванням його туші, споживанням його м'яса, з «похованням» його черепа і кісток. Цей обрядовий комплекс осмислюється особливим ведмежим міфом, менш сталим, ніж самі обряди. В основі останніх лежить уявлення про ведмеда як священного звіра, господаря тайги» (*Васильев Б. А. Медвежий праздник // СЭ.*— М.— Л., 1948.— № 4.— С. 78). Очевидно, слідів подібного комплексу можна шукати на величезному просторі, де був поширений культ ведмеда. Це — Скандинавія, Кольський півострів, Північно-Східна Європа, тайговий Сибір, Амурський край і тайгова зона Північної Америки. Ознаки колишнього культу ведмеда виявляються у Швейцарії, в античну добу — у Фракії, різних країнах Малої Азії, Тавриді (Там же). Пов'язаний з ведмежим культом давньоруський матеріал, наведений М. М. Вороніним (Указ. соч.— С. 41 й далі), доповнює Б. О. Рыбаков (*Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.*— М., 1981.— С. 103—108), вказуючи, також, на його зв'язок з культом Волоса (Там же.— С. 107, 424, 426, 431). Про ведмежий культ найдавнішого населення Верхнього Поволжя — району зображуваних «Сказанням» подій — див.: *Крайнов Д. А. Древнейшая история волго-окского междуречья (Фатьяновская культура. II тысячелетие до н. э.).*— М., 1972.— С. 142, 198, 199, 203, 268).
- ⁶² Вирощування вилодженого у лісі ведмежати у рубленій клітці поруч з житлом й ритуальне вбивство ведмеда на особливому стрільбищі становило характерну особливість обрядів ведмежого свята айнського типу (той же звичай у сахалінських і материкових ніхків, ороків, ульчів, ороців) (*Васильев Б. А. Указ. соч.*— С. 94—103).
- ⁶³ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 74.
- ⁶⁴ Петров В. П. Опыт стадийного анализа «охотничьих игр» (к постановке вопроса) // СЭ.— М.— Л., 1934.— № 6.— С. 153, 154.

- ⁶⁵ Васильев Б. А. Указ. соч.— С. 100, 101.
- ⁶⁶ Викривальні слова Ярослава, спрямовані проти Волоса, «Кий же он бог, яко и клятву при нем створенну сами преступи и попра?» (Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 91) нагадують сказане Яном Вишатицем у суперечці з волхвами (1071 р.): «Какый то богъ, съдя в бѣзднѣ? То есть бѣсъ...» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 118) або ж відповідь київського варяга християнина (983 р.): «Не суть то божи, но древо; днесь есть, а утро изъгнеть...» (Там же.— С. 58).
- ⁶⁷ Петров В. П. Указ. соч.— С. 141.
- ⁶⁸ Там же.— С. 141—144.
- ⁶⁹ Там же.— С. 143.— Прим. 1.
- ⁷⁰ Там же.— С. 149, 150.
- ⁷¹ Там же.— С. 150—152.
- ⁷² Там же.— С. 150.
- ⁷³ Там же.— С. 151.
- ⁷⁴ Там же.— С. 150.— Прим. 1.
- ⁷⁵ Комарович В. Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI—XIII вв. // ТОДРЛ.— М.— Л., 1960.— Т. 16.— С. 97. Зазначене явище отримало в науці назву «родового союзенитету Рюриковичів над Руссю» (Назаренко А. В. Родовой союзенитет Рюриковичей над Русью (X—XI ст.) // Древнейшие государства на территории СССР (материалы и исследования, 1985 год).— М., 1986.— С. 149—157; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.— К., 1992.— С. 22—35.
- ⁷⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. II.— С. 107.
- ⁷⁷ Комарович В. Л. Указ. соч.— С. 103, 104.
- ⁷⁸ Русский хронограф.— Ч. I: Хронограф редакции 1512 года // ПСРЛ.— Спб., 1911.— Т. XXII.— С. 186—187.
- ⁷⁹ Писаренко Ю. Г. Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства // УІЖ.— К., 1993.— № 7—8.— С. 45.
- ⁸⁰ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 333—335.
- ⁸¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 40.
- ⁸² Там же.— С. 54; Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст. // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 60—62. Аналогічне уявлення зустрічаємо в «Слові о полку Ігоревім» (Слово о полку Игореве.— М., 1985.— С. 45): слова поеми «връже Всеславъ жребий о дѣвицю себѣ любу» можуть стосуватися вересня 1068 р., коли визволений з в'язниці Всеслав Полоцький міг вибрати собі будь-яке місто, будь-яку «дівицю» (Рыбаков В. А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве».— М., 1991.— С. 40, 41). Символічним розумінням певної території (міста) як жінки можна пояснити і вислів про Київ, що приписується князю Олегу — «Се буди мати градомъ руськимъ» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20).
- ⁸³ Навпевно, подібним чином слід тлумачити ще одне літописне свідчення. Під час укладення договорів князя Олега з Візантією (під 907 і 912 рр.), Олег і його мужі, які явно мають неруські імена — Карл, Фарлоф, Вельмуд, Рулав, Стемід та ін.— виголошують, що вони «от рода русскаго» і присягають «по Русскому закону», називаючи своїми руських богів Перуна і Волоса (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 24, 25). Така «русська» самосвідомість норманів могла бути результатом їх входження у «руський рід» і «Руський закон» через матрілокальні шлюби з руськими жінками.
- ⁸⁴ Матрілокальний брак // БСЭ.— М., 1974.— Т. 15.— С. 507, 508.
- ⁸⁵ Писаренко Ю. Г. Князівські лови...— С. 44—52.
- ⁸⁶ «Взасмозамінність» дівичі і куни (інших хутрянних звірків), наприклад, простежується у весільних піснях: «Ты бери в Орде не кунями, / Не кунями и не черными соболями, / Ты бери в Орде головами, / Со руськими да со косами»; «Он и брал сударь не бобрами / Душам красным девцам / И со девьями красотами» (Халанский М. Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем (Гл. III) // ЖМНП.— СПб., 1903 (ноябрь).— С. 37, 38).
- ⁸⁷ Слід враховувати, що і в самому гіляцько-айнівському матеріалі спостерігаються риси розкладання материнсько-родового ладу і витіснення уявлення «матері-роду» поняттям «батька», «хазайна», «володаря», «власника» (Петров В. П. Указ. соч.— С. 156—160).
- ⁸⁸ Для розкриття символіки ведмежого поединку у «Сказанні» можуть бути цікавими східнослов'янські дані про іменування «ведмедем» або «ведмедичю» учасників весільного обряду, зокрема, нареченої (Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.— С. 163—166). У свою чергу, за допомогою ведмедей гадали про народження дитини. В одному рукописному збірнику XVIII ст. з Румянцевського зібрання розповідається: «... и чреваты жены медвѣдо хлѣбъ дають изъ руки, да рыкнетъ — девица будетъ, а молчать — отрок будетъ...» (Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея.— СПб., 1842.— С. 552; Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 109.— Прим. 154).
- ⁸⁹ У зв'язку з родовим характером того, що відбувалося у селищі «Медвежий угол», цікаве саме його позначення — угол. Воронін, звертаючи увагу на використання в білінах терміну «заугольник» у значенні «незаконнонароджений», «той, хто стоїть поза родом» (Воронин Н. Н.

Указ. соч.— С. 72.— Прим. 5), у легендарній назві селища бачив позначення місця, насленого родом або великосімейною общиною (*Там же*.— С. 72). З цієї точки зору цікава нещодавно виявлена система забудови общини-верві, основана на фіксації родинних зв'язків між мешканцями жител. Пізніші житла — представників молодших поколінь — орієнтувались таким чином, що лінія, проведена через кут ("угол"), в якому знаходилась піч (звичайний символ родинної єдності) і протилежний по діагоналі кут, орієнтувались за допомогою натягнутої мотузки, «верві», на один із кутів більш раннього житла — старіших членів верві (*Баран Я. В.* До проблеми слов'янської верві // *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський)*.— Чернівці, 1993.— С. 72—74).

⁹⁰ З ідеєю материнського місця у «Сказанні» може бути пов'язана особлива роль ікони Богородиці, яку князь сам виносить з намета (*Воронин Н. Н.* Указ. соч.— С. 91). Образ Богородиці у свідомості росіян (східних слов'ян взагалі) досить довго асоціювався з Матір'ю-сирою землею (*Смирнов С. И.* Древнерусский духовник (исследование по истории церковного быта) // *ЧО-ИДР*.— М., 1913.— Кн. 2.— С. 265; Прим. 1.— С. 265, 266. У свою чергу, у день «перемоги» Ярослава над звіром, що збігся з днем вшанування християнського покровителя його сина, св. Іллі — 20 липня — відзначалось давнє язичницьке свято Перуна або ж більш архаїчного Рода (*Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 178, 187, 190, 191). Останнього вважають покровителем родової соціальної організації (*Топоров В. Н.* Фрагмент славянской мифологии // *КСИС*.— М., 1961.— Вып. 30.— С. 28, 32). Волос, який асоціюється з ведмедем, і протиставляється Іллі-громовержцю у другій частині «Сказання» (*Иванов В. В., Топоров В. Н.* Указ. соч.— С. 61, 62), очевидно, міг виступати сином Рода і Матері-землі (*Писаренко Ю. Г.* Князівські лови...— С. 48, 49).

⁹¹ Згідно з літописаннями, на Русі обряд пострижин провадився на 2—3 році життя. На думку Л. Нідерле, пострижини символізували перехід дитини з-під опіки материнської у батьківську, під чим розумілося, також, що дитина — хлопчик — був у потенції зрілим чоловіком (*Нідерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.— С. 184). Як втаємничувальний обряд (ініціація), пострижини мали яскраво виражений родовий характер, підкреслювали причетність дитини до родового колективу, зв'язок з предками тощо. Зрізане волосся позначало смерть попередньої (неповноправної) істоти та її відродження у новому статусі (*Еремича В. И.* Ритуал и фольклор.— Л., 1991.— С. 143, 144). Таку ж ідею — «смерть-відродження» несло в собі й «ведмеже свято» (*Петров В. П.* Указ. соч.— С. 153—155; *Васильев Б. А.* Указ. соч.— С. 92—94).

Ю. Г. Писаренко

К ВОПРОСУ О ПЕРВОЙ СЕМЬЕ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Исследование «Сказания о построении града Ярославля» XVIII в., с привлечением данных этнографии, позволяет получить новые сведения о первом браке Ярослава и его сыне Илье. Во время своего ростовского княжения, до 1010 г. (дата перехода в Новгород), Ярослав, облагая данью население «Медвежьего угла» (будущий Ярославль), по языческой традиции, берет в жены представительницу местного рода. В следующий свой приход, князь, в качестве почетного гостя — «зятя» — на устроенном в его честь торжестве убивает специально выращенного медведя. Одновременная закладка Ярославом церкви, посвященной св. Илье — христианскому патрону сына (позже новгородский князь), отвечала княжеской традиции строительства церквей на месте, связанном с матерью новорожденного. Очевидно, основывая град и называя его в свою честь, Ярослав предполагал «материнское место» превратить для Ильи в «отчину».

Yu. G. Pisarenko

CONCERNING THE PROBLEM ON THE FIRST FAMILY OF YAROSLAV THE WISE

The study of «The Legend about Construction of Grad (City) Yaroslavl» of the 18th cent. with attraction of ethnographic data has permitted obtaining new data on the first marriage of Yaroslav and on his son Iliia. During his Rostov regn, prior to [1010 ...] under tribute the population of the «Medvejiy ugol» (future Yaroslavl) and following the wife. When he came next time, Yaroslav, being an honoured guest and the fete organized in his honour. Simultaneous foundation of a church devoted to St. Iliia, a Christian patron of his sown (later the prince of Novgorod), corresponded to the prince's custom to build churches in places related to the mother of the new-born. Foundation of town of Yaroslavl made that «maternal place» for Iliia a «patrimony».

Одержано 22.08.94.